

Testi kalandozások, avagy mire jók a testrésznevek?

Sipőcz Katalin

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Írásomban a testrésznevek lexikai csoportját elemzem több szempontból. Tanulmányom első részében e szócsoport lexikális strukturálódását vizsgálom a lexikális tipológia megállapításait is figyelembe véve. A következő részekben a testrésznevek poliszémiáját elemzem két területen: először a testrésznevek helyjelölő jelentéseit vizsgálom a grammatikalizáció elméleti keretében, ezt követően pedig a testrésznevek emocionális jelentésére térek ki, főképpen kognitív keretben.

1. A testrésznevek szemantikai vizsgálata

1.1. A testrésznevek lexikai struktúrája

A testrészek elnevezése a szókészletben egy többé-kevésbé jól körülhatárolható lexikai csoportot, egy lexikai mezőt alkot. E szómező kimondottan ígéretes lexikológiai kutatási terület, több szempontból is. Esetükben olyan nyelvi anyagról van szó, amely aránylag könnyen összegyűjthető informátoroktól, és az írott forrásokban is elegendő példát találhatunk e szavak előfordulására. A vizsgálatot könnyíti az a tény is, hogy a testrésznevek esetében a szavak többnyire jól azonosítható denotátummal rendelkeznek. Azaz a szómező tagjai konkrét referensekkel, behatárolt fizikai struktúrával azonosíthatók. A testrésznevek használatát és jelentését érthető módon kevésbé befolyásolják kulturális és környezeti tényezők, hisz az emberi test felépítése és a testrészek funkciója mindenütt azonos. Bár – mint látni fogjuk – a testrészek nyelvi differenciálása (l. 3. jegyzet) és a testrésznevek poliszémiája (l. 1. és 2.) már mutat olyasféle diverzitást, melyek akár ilyen tényezőkre vezethetők vissza. A testrésznevek alapszókincsünk részét képezik, gyakori használatúak, s használatuk köre kiterjedt, lehetnek tárgyrészek elnevezései (pl. *székláb, ajtószárny*), térjelölő használatuk (pl. *hátsó, szemben, mellett*), idiomatikus előfordulásuk (pl. *kéz a kézben, csupa fül*) stb. általános a nyelvekben.

A lexikológiai vizsgálatok fontos kezdő lépése a vizsgálandó lexémák körének behatárolása. Jelen esetben tehát az első megválaszolendő kérdés az, hogy mely lexémákat tekintjük testrészneveknek. A prototípus-jelenség, mint sok más szókészleteti területen (pl. rokonságnevek, színnevek), itt is érvényesül. Vannak testrésznevek, amelyeket

minden beszélő testrésznévnek tart (*fej, kar, hát* stb.), viszont más, a testtel kapcsolatban lévő dolgok elnevezései már egyéni megítélés alapján tekintendők testrészneveknek (*köröm, haj, púp, tyúkszem* stb.). Nem prototipikus testrésznév például az *ököl* vagy az *öl*, hisz ezek adott helyzethez/tartáshoz kapcsolódnak, de pl. az *alak* lexéma sem, amely a törzs és a végtagok alkotta vizuális kép megnevezésére szolgál. Alaktani szempontokat is felvető kérdések is felmerülhetnek: testrésznév-e a *lábujjhegy*, a *nyelvhegy* vagy akár a *hátam közepe*? És mit kezdünk az állati testrésznevekkel? Ritkán gondolunk, *csőrre, mancsra, farokra* vagy *szárnyra*, ha testrészneveket kell sorolnunk.

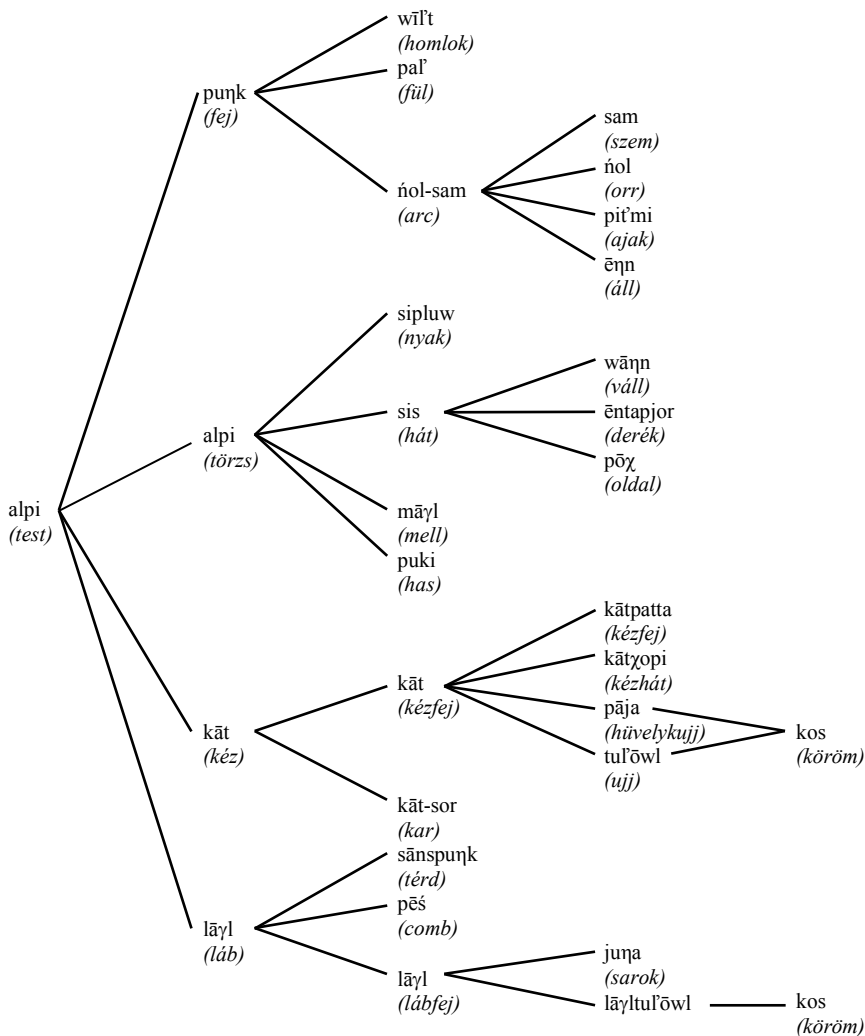
Azok a tanulmányok, amelyek a testrésznevek lexikai struktúrájának sajátosságait elemzik, jellemzően a test szegmentális alapú felosztását tárgyalják.¹ E felosztásban az ún. külső testrészek szerepelnek, azaz a test elsődlegesen a fejre, törzsre és a végtagokra tagolódik, majd ezek a további részekre. A részeket térbeli kohézió és perceptuális kitűnés jellemzi. Nem tekintendők testrészneveknek az olyan lexémák, amelyek a test valamilyen abnormalis, általánosan nem hozzátartozó részét nevezik meg (pl. *púp, tyúkszem*), és azok sem, amelyek valamely adott helyzethez (pl. *ököl, öl*) kapcsolódnak. Bizonyos, a testhez tartozó részek neve esetében ingadozás van: a *haj, bajusz, szakáll* általában nem szerepel a testrésznév-terminusok között, a *köröm* viszont többnyire része a vizsgálatoknak.

A testrésznevek szegmentális alapú lexikai hierarchiájában a kiinduló lexéma (holonima = a részeket magában foglaló egész neve) a *test* szó, és nem adhatjuk meg további holonimaként az *ember/család*-típusú elnevezéseket, hisz ez már más kapcsolattípust képvisel. A hierarchia alján pedig általában a *(kézu)j)köröm/(lábujj)köröm* terminusok találhatóak, és itt sem folytathatjuk a *csont/bőr* stb. megnevezésekkel, mivel ezek a test szisztematikus szempontú felosztásában szerepelnek. (l. 1. ábra)

A testrésznevek lexikai csoportja felépítését tekintve jól strukturált szemantikai mezőt alkot. E lexikai struktúrára elsősorban a *meronímia* (rész-egész viszony) a

¹ További lehetőség a dimenzionális és funkcionális szempontú felosztás. Az előbbi esetében a test pl. első és hátsó felére, vagy zoomorfikus mintánál mellső és hátsó részekre tagolódik. Ez a felosztás lexikailag nem szimmetrikus, az emberi test esetében jóval több testrésznév használatos a test első részére, mint a hátsóra, összefüggésben azzal, hogy az emberi test természetes aktivitása az első részre koncentrálódik. Tagolhatjuk a testet felső és alsó részre, szimmetria ebben az esetben sincsen. A testrésznevek között azonban több olyan poliszémikus elnevezés is van (pl. *ujj*), amely a test alsó és felső része közötti „viszonylagos” szimmetriára épül. A harmadik, dimenzionális felosztási lehetőség a testet jobb és bal oldalra osztja, s ebben az esetben a külső testrészeket tekintve a két fél szimmetrikus, s az elnevezések is megegyeznek a két oldalon. A test szisztematikus felosztásánál elsődleges a funkcionális szempont, ez alapján csoportosítjuk a test részeit csontokra, izmokra, belső szervekre stb.

jellemző (vö.: *a szem az arc része*), de egyes részterületeken *hiponimiával* (valami valaminek az alfaja viszony) is találkozhatunk (vö.: *a hüvelykujj egyfajta ujj*). Az alábbi ábra a manysi nyelv testrészneveinek lexikális hierarchiáját mutatja anyanyelvi adatközlők alapján.

1. ábra: A manysi testrésznevek meronim struktúrája

1.2. A testrésznevek lexikai struktúrájának kontrasztív vizsgálata

A több nyelv adatait összevető kontrasztív vizsgálatok azt mutatják, hogy a különböző nyelvek testrészneveinek szemantikai mezője nem ekvivalens. Eltérések akár egyazon

nyelv különböző nyelvjárásainál/nyelvváltozatainál, de akár még az egyes nyelvhasználók között is jelentkeznek. (Csak a tudományos terminusok köre mutatkozik ekvivalensnek nagyobb nyelvi areákon belül is – Koski 1987: 25.) Az eltérések főképpen bizonyos testrészek besorolásánál (a meronímiába szerveződésnél, azaz a szómező struktúrájának lexikális kapcsolatrendszerében), bizonyos testrésznevek jelentésének kiterjedésénél és a szómező differenciálódásánál jelentkeznek. De változatos lehet az elnevezések motivációja és a terminusok nyelvi megformálása is (például melyek a morfológiailag egyszerű elnevezések, melyek a képzéssel, összetétellel vagy komplexebb módon alkotottak). Például a magyar nyelvhasználóknál is változó lehet, hogy a felső végtagokat a test *meronimájának* (a rész-egész relációban a részt megnevező lexéma) tartják-e, vagy a törzs részének. Változatos válaszokat kapnánk arra is, hogy meddig tart a hát vagy a derék, ez utóbbi a hát része-e vagy a törzsé. Nyelvi kérdésként megfogalmazva: a *derék* a *hát* szó meronimája-e, vagy a *hát* és a *derék* ún. *komeronimák* (a struktúrában egy szinten álló meronimák), melyeknek közös holo-nimája (az egész neve) a *törzs*.

A felszínen jelentkező változatosság mögött azonban egységes rendezőelvek húzódnak meg egyes részterületeken. Ezek az univerzális vonások következhetnek – éppúgy, mint más szómezőknél – részben az emberi kognitív folyamatok közös sajátosságaiból, de részben abból is, hogy az emberi test esetében a különböző érzékelési lehetőségek száma korlátozott.

„Although languages differ slightly in the way they categorize this domain, there appear to be a number of constancies and a limited set of patterns that characterize this domain for any given language. ... The universal principles of categorization and of nomenclature ... derive from the facility of the human perceptual apparatus to deal with particular attributes (e.g. shape, size, spatial orientation).”

(Andersen 1978: 338)

Az egyetemesnek tűnő egyezések mellett vannak olyanok is, amelyek csak a nyelvek bizonyos csoportjaiban (rokon nyelvekben vagy adott nyelvi areákban) vannak meg. Nehéz lenne válaszolni rá, hogy a testrésznév-terminológia lexikai-szemantikai felépítését a genetikai vagy az areális viszonyok határozzák-e meg jelentősebb mértékben. Mindkettő jelentős tényező. A testrésznevek nagy része az alapszókincshez tartozik, tehát örökség a rokon nyelvek közös alapnyelvéből. Azonban, ha a rokon nyelvek önálló életük folyamán eltérő nyelvi areákba kerülnek, ezek hatásai nem csupán kölcsönzavakban nyilvánulnak meg, hanem a szemantikai mezők belső felépítésében is. Hisz a szorosabb kapcsolatban élő népek gondolkodásmódja is közeledik egymáshoz, s

ebből következően e népeknél a külvilág érzékelése és nyelvi feltérképezése is sok egyező vonást mutat. A testrésznevek esetében azt látjuk, hogy e szemantikai mező „rész-mezői”, az elnevezések bizonyos csoportjai genetikailag mutatnak egyezéseket, míg más területeken a hasonlóságok areális eredetűek.

1.2.1. A végtagok nyelvi tagolása

Az alábbiakban a testrészneveknek csak egy kis részén, a végtagok nyelvi felosztásán mutatom be az eltérések és egyezések genetikai és areális típusú megjelenését.

Akár csak az angol nyelv ismerete alapján felfigyelhetünk arra, hogy bizonyos nyelvekben létezik a kar/kéz(fej), láb/lábfej primér lexémával kifejezett megkülönböztetés (például angol *arm/hand, leg/foot*). Közülük az utóbbi feltételezi az előbbit, azaz ha egy nyelvben létezik a láb/lábfej primér elnevezésekkel való differenciálása, akkor meg kell lennie ennek a megkülönböztetésnek a kar/kéz(fej) vonatkozásában is. A nyelvek másik csoportjában egy-egy primér lexéma nevezi meg az egész kérdéses testrészt, például orosz *ruka/noga* 'kéz (egésze)/láb (egésze)', finn *käsi/jalka* 'ua.', manysi *kāt/layəl* 'ua.', azaz nincs nyelvi „felosztás” a végtagokon. Ez alapvetően kapcsolatba hozható a strukturális lexikológia azon megállapításával, hogy a meronom struktúra jellegzetes hiánya az, hogy a dolgok főbb funkcionális részének nincs neve, illetve a kérdéses részre az egész neve használható.² A végtagok esetében ez alapján azt látjuk, hogy az utóbbi (a végtagokat nyelvileg nem tagoló) típusú nyelvek ennek a tendenciának megfelelően a kérdéses terminussal jelölik a végtag egészét és annak végén elhelyezkedő „funkcionális részét” is. Megjegyzendő, hogy ezekben a nyelvekben is kialakulhat idővel az első csoportra jellemző tagolás, a kéz(fej) és kar – és gyakran vele szimmetrikusan a lábfej és a láb – nyelvi elkülönítése (vö. *lábfej, lábszár*, finn *käsivarsi* 'kar: a kéz szára', manysi *kātsor* 'ua.'). de ebben az oppozícióban az ősi és primér lexémával szemben másodlagos, nyelvileg komplexebb elnevezések állnak (l. az előbbi összetett szavakat), vagy pedig átvételek valamely más szemantikai mezőből, vagy más nyelvből. (Vö. Andersen 1978: 352, 357; Koski 1990) Az ilyen összefüggések feltárása gyakran történeti elemzést kíván. A magyar nyelv szinkron szempontból a felső

² Megfigyelhetjük ezt a jelenséget az artefaktumok részeinek elnevezésénél is: a kanálnak, villának van *nyele*, de mi a másik rész neve? A teáskannának van *füle, csőre*, de miben van a tea? Ha mégis meg kell neveznünk ezeknek a tárgyoknak a kérdéses, főbb, alapvetően funkcionális részét, általában magának a tárgynak az elnevezését használjuk: amivel kanalazunk, éppen az a *kanál*, és amiben a tea van, az a rész éppen a *kanna*. Mindez a testrésznevekre kivetítve úgy jelenik meg, hogy a végtagok egészét és a végtagok végén elhelyezkedő „főbb, funkcionális részt” gyakran ugyanazzal a lexémával nevezzük meg: a magyarban például a *kéz* jelölheti a kart és a kezet (kézfejet) együtt, és jelölheti csupán kézfejet, ugyanígy a *láb* jelölheti az egész alsó végtagot, vagy csak a lábfejet. A test egészét jelölő testrésznév is gyakran 'törzs' jelentéssel is bír a nyelvekben.

végtagot tekintve az angollal tartozik egy típusba (*kar/kéz* ~ *arm/hand*), de történetileg egyértelműen a rokon nyelvekhez kapcsolhatjuk: a *kéz* az elsődleges elnevezés, megfelelő (etimológiailag is) a finn *käsi*, manysi *kāt* stb. szavaknak, a *kar* pedig későbbi átvétel az ótörökből. Mindennek szinkron vetülete is van: nem véletlen, hogy a *kéz* szó egyaránt használható az egész felső végtag megnevezésére (vö. a *kezetlen* nem a kézfej hiányát jelenti, hanem a felső végtagét), és hasonló vonásokat tapasztalunk a láb nyelvi tagolásánál is. A *láb* szavunk vonatkozhat az alsó végtag egészére vagy csak a lábfejre, és a tagolást nyelvilleg már kifejező *lábfej* későbbi összetétel, s nem primér terminus. Wilkins (1996: 275–277) vizsgálatai szerint történetileg az ősi jelentés a funkcionális részre, azaz a kézfejre/lábfejre vonatkozott, és másodlagosan terjedt ki a végtag egészére például az oroszban és a finnugor nyelvekben. Hasonló történetiséget mutatnak azok a nyelvek is, amelyeknél létezik az *arm/hand* típusú tagolódás, azaz a *hand*-féle elnevezések az ősi nyelvek (vö. Koski 1990: 129), ebben a csoportban azonban nem ment végbe az említett névátvitel.

Liston, aki a szláv nyelvek testrészneveit tanulmányozta, univerzálisnak tartja, hogy a kezet a kartól, a lábfejet a lábtól monolexémásan megkülönböztető nyelvek hasonlóan, primér elnevezésekkel megkülönböztetik a (kéz)ujjat a lábujjtól: vö. angol *hand / arm – foot / leg – finger / toe*, de orosz *ruka – noga – palec* (Liston 1972: 332). Ez számos nyelv esetében valóban így történik, de inkább tendenciaszerű jelenség. Mint láttuk, történetileg az uráli nyelvek az oroszhoz hasonlóan nyelvilleg nem tagolják a végtagok egészét (illetve a tagolódások később, már az egyes nyelvi ágak, nyelvek külön életében történtek meg), ennek megfelelően az ujjak esetében is azt látjuk, hogy a balti-finn nyelvek kivételével minden rokon nyelvben a fenti tendenciának megfelelően ugyanaz a szó használatos a kéz- és lábujjakra, vagy ugyanazt a szót látják el a 'kéz', illetve 'láb' előtaggal. Az alapnyelvre a **käte* 'kéz' – **jalka* 'láb' – **sude* 'ujj' hármaságát feltételezhetjük. A mai finnugor nyelvek adatai nem mindig illenek ebbe a képbe. A magyar a *kéz / kar* vagy az udmurt a *ki* 'kéz' / *suĵ* 'kar' differenciálása szerint az angolhoz hasonló, de a kéz és a láb ujjaira nincsenek külön primér elnevezéseik (*ujj / lábujj*, votják *čīņj* 'ujj' / *pidčīņj* 'lábujj: láb+ujj'). A nyelvtörténeti vizsgálódások azonban többnyire megmagyarázzák az általános tendenciáktól való eltéréseket. Például a magyarban – mint láttuk – a *kar* későbbi jövevényszó, s az udmurt *suĵ* 'kar' is másodlagosan vehette fel a 'kar' jelentést (Sipőcz 2000: 86–89), valamint a magyarhoz hasonlóan a *ki* a 'kéz(fej)' jelentése mellett utalhat a végtag egészére is. A finn az ujjnevek szerint az angollal tartozik egy típusba (*sormi* '(kéz)ujj' / *varvas* 'lábujj'), a végtagoknál viszont nem differenciál (*käsi* 'kéz, kar' / *jalka* 'láb, lábfej'). A balti-finn nyelvek talán egy más nyelvi area, nevezetesen az indo-európai nyelvek hatására, külön primér elnevezést alakítottak ki 'lábujj' jelentéssel, ez a finn *varvas* és balti-finn megfelelői, mely szó a *varpa* 'vessző, gally, hajtás' képzett származéka (SKES 1656).

Az alábbi ábra (2. ábra) szemlélteti a fentieket: az uráli nyelvek tehát alapvetően nem differenciáló típusúak a testrésznevek ezen részterületén, csupán a balti-finn nyelvek mutatnak eltérést a primér jellegű 'lábujj' testrésznévvel.³

	balti-finn	volgai finnugor	permi	obi-ugor	szamojéd	
<i>hand/arm</i>						<i>ruka</i>
<i>foot/leg</i>		* <i>kāte</i>		* <i>jalka</i>	* <i>suðe</i>	<i>noga</i>
<i>finger/toe</i>	<i>varvas</i> < <i>varpa</i>					<i>palec</i>

2. ábra: a végtagok nyelvi tagolása az uráli nyelvekben areális összefüggésben

2. A testrésznevek szerepe a térbeli helyzetek megnevezésében

A továbbiakban a testrésznevek poliszémiájának egy speciális típusát vizsgálom, a testrésznevek grammatikalizációját. A testrésznév-poliszémia több típusba sorolható. Jellegzetes esete az ún. mezőn belüli poliszémia, mely a testrésznevek szómezejében történik. A nyelvekben számos testrésznév alakul ki más testrésznévből metaforikusan (pl. *fej* → *kézfej*, *lábfej*, finn *pää* 'fej' → *olkapää* 'váll', manysi *sis* 'hát' → *kātsis* 'kézhát') vagy metonimikusan (pl. a számos nyelvben megfigyelhetők 'törzs' → 'test', 'kéz: kézfej' → 'kéz: a felső végtag egésze' jelentésváltozások, vö. még: manysi *wilt* 'homlok, arc'). A mezőn kívüli poliszémia esetén pedig testrésznév válik nem testrésznévi használatúvá (vagy fordítva), s ebben az esetben is lehet a jelentésváltozás metaforikus (*hegláb*, *számárfül* (füzetlapon)) vagy metonimikus (pl. finn *vyö* 'öv' → *vyötärö* 'derék', mordvin *karksamo* 'derék' (< *karks* 'öv'), manysi *ēntapjor* 'derék' (*ēntap* 'öv', *jor* 'hely'), vö. még: francia *ceinture* 'derék', olasz *cintola* 'ua.' (< *cinto* 'öv'), orosz *поясница* 'derék' (< *пояс* 'öv')). A jelentésváltozások kiindulhatnak a testrésznevek csoportjából (l. az előbbi metaforikus változásokat), vagy a jelentésváltozás eredménye lehet testrésznév (l. finn *vyötärö* 'derék'). Ha a poliszémia testrésznév → nem testrésznév irányú, gyakran jellemzi a folyamatot egyfajta absztrahálódás, s nem ritkán a szó lexikai jelentése grammatikai jelentéssé válik. Ezt a folyamatot grammatikalizációnak tartjuk.

Megállapítható, hogy a grammatikalizáció egyik legáltalánosabb és univerzálisnak tekinthető típusa a testrésznevek grammatikalizációja. A testrésznevek grammatikalizálódása több irányban is végbemehet: keletkezhetnek belőlük névmások (elsősorban

³ A WALS két fejezete is foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. Az egyikben (Brown 2013a: 129. fejezet) a 'kéz'/'kar' fentebb is ismertetett kérdéskörét, a másikban (Brown 2013b: 130. fejezet) pedig a kéz/ujj nyelvi differenciálódását vizsgálja a szerző. Mindkét esetben megállapítja, hogy a nyelvi típusok megjelenése areális összefüggéseket mutat, s kapcsolatban lehet a nyelveket beszélő közösségek életmódjával, ruházkodási, ékszerrelési szokásaival.

visszaható, nyomatékossító és kölcsönös névmások), számnevek, gyakori a 'kéz' jelentésű testrésznév possesszív jelölővé válása (vö. *kézben tart valamit* > *birtokol valamit*), vagy a fejet jelölő elnevezéseknek különféle absztrakt grammatikai szerepekben való előfordulása (vö. a fej mint az intellektuális aktivitás központja), továbbá szolgálhatnak egyéb, különféle szuffixumok forrásául is (pl. angol *-ly* < **liç* 'body': *manly* < **mann-liç*). Legáltalánosabban azonban helyjelölő nyelvi elemekké (határozószavakká, adpozitumokká és határozóragokká) grammatikalizálódnak. (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 152; Heine 1997: 19–29, 35–66; Svorou 1994: 70–77; Sipőcz 2003)

2.1. A téri tájékozódás egocentrikus és antropomorf vonásai

Közismert tény, hogy a nyelvek alapvetően antropocentrikusak, és ennek talán egyik legbeszédesebb példája a spatiális terminusok jelentős részének antropomorf jellege. A különféle irányok, helyzetek és helyek meghatározásában természetes kiindulópontként (középpontként) adódik testünk és annak részei. A testrésznevek szemantikájukat tekintve eleve relációsak, jelentésük magukban foglal egyrészt rész-egész viszonyokat, másrészt – és ebből következően – pozíciós, tehát az elhelyezkedésre utaló komponenseket. Az antropomorf és egocentrikus jellegnek köszönhető, hogy ami mögöttünk van, az **há**tul van, ami jobbra vagy balra, az **mel**lettünk vagy **old**alt, ami előttünk, az **sz**emben stb. Bármely nyelvben számos példát találunk legáltalánosabb helyjelölő szavaink testrésznévi eredetére.

Ez a „testközpontság” a téri nyelv további vonásaiban is jelen van. Ha élettelen tárgyak helyzetét nevezzük meg, akkor a tárgyakat el kell helyeznünk az adott térben, körvonalaznunk kell a részeit (hol az eleje, hátulja stb.), és itt is döntő az antropocentrikus kiindulás. E folyamatban szerepet játszhat az alaki hasonlóság, a test analógiája, abban az esetben, ha lehetséges az adott tárgy „testszerű” felfogása. Voltaképpen ez magyarázza meg a testrésznevek minden nyelvben megfigyelhető kiterjedt polyszemiáját, vö. *az asztal lába, a bögre füle, az üveg nyaka, a cipő orra és nyelve, a szék háta, a hegy háta és lába* stb. Akkor is tetten érhető az antropomorf és egocentrikus jelleg, ha a tárgy és az emberi (vagy állati) test között semmiféle hasonlóság nincs. Megfigyelhetjük, hogy a tárgyak orientálását befolyásolhatja azok funkciója is. A szekrény eleje az ajtajánál van, a televíziójé a képernyőnél, a telefoné pedig azon az oldalon, ahol tárcsázni lehet rajta, azaz a tárgyak eleje ott található, ahová az emberi cselekvés az adott tárgy esetében irányul. Ezt a fajta felfogást egyrészt az egocentrikus kiindulás magyarázza, másrészt pedig az antropomorfizmus is, hiszen az emberi testnél is egyértelmű az „elől levő oldal” dominanciája (előre nézünk, kommunikálunk, kezünk tevékenységi területe is előre irányul). Mozgó tárgyak esetében pedig a mozgás iránya szabja meg annak orientálását. A tárgynak azt a részét érzékeljük az elejének, amerre a haladás iránya mutat, és ennek hátterében is kézenfekvő a test hasonlósága.

Továbbá a KINT és a BENT, és általában a HATÁR kategóriája is alapvetően a testhatárok és a testen belüli üregek analógiáján alapul.

Az antropocentrikus jelleg abból a szempontból is megnyilvánulhat, hogy léteznek olyan helyjelölő szavak, melyek emberre vonatkoztatva használatosak. Ilyen tulajdonságot mutatnak például a finnben a *kasvokkain* (< *kasvo* 'arc'), *nenäkkäin* (< *nenä* 'orr'), *nokikkain* (< *nokka* 'csőr'): 'szemben' típusú adverbiumok, melyek használatában legalább az egyik fél általában ember (Ojutkangas 2001: 66). A magyar *szemben* névutó és határozószó is történetileg hasonló: korai használata 'valakinek a látóterében' értelmű volt (TESZ III: 712). Érdekes, hogy ez az emberközpontúság nem csak a testrésznévi eredetű helyjelölőkre jellemző, Svorou például az angol *before*, *behind* első lejegyzett prepozíciós használatairól írja le, hogy ezek kezdetben emberre utaló névmásokkal álltak (Svorou 1994: 119). Mindez természetesen kapcsolódik össze a térérzékelés alapvetően antropocentrikus jellegével.

A testrésznévi eredetű spatiális elnevezések alapulhatnak emberi és állati testen is, azaz lehetnek antropomorf és zoomorf jellegűek. De ez utóbbiak is antropocentrikusak, azaz az állati test felfogásában is érvényesül az emberi nézőpont: az állati testet az emberek számára fontos, azaz többnyire háziállatokon és a vadászat célpontjaként szereplő állatokon keresztül látjuk. Azokban a nyelvekben, amelyekben a FENT referenciális területének lexikai forrása az állati hátat jelölő testrésznév, a jelentésváltozást elősegíthette az a körülmény is, hogy sok állat hátára az emberek **felülnek**.

2.2. A testrésznév > helyjelölő morféma típusú grammatikalizáció univerzális vonásai

A testrésznév → helyjelölő nyelvi elem jelentésváltozást tipológiai jelleggel Svorou (1994: 70–109), valamint Heine térképezték fel (Heine 1997: 35–65). Svorou kutatásai különböző nyelvcsaládokba tartozó nyelvek adatain alapulnak (a testrésznévi eredetű spatiális elemeket 55 nyelvből gyűjtötte össze), Heine pedig vizsgálatait alapvetően afrikai és óceániai nyelvek anyagára építette. Svorou a helyjelölő morfémák lexikai forrásairól megállapítja, hogy a nominálisak a leggyakoribbak, de ritkábban igék, elszórtan pedig egyéb szófaji kategóriák (határozószók, melléknevek, participiumok, sőt kötőszavak és számnevek) is adathozhatók. A nominális forrásokat négy csoportra osztja (uo: 66–89), ezek közül a legáltalánosabbak a (1) testrésznevek, ezt követik az (2) ún. „relációs résznevek” (vö. magyar *elöl*, *alul*), majd az (3) embert körülvevő fizikai környezet tárgyainak, elemeinek elnevezései (ég, föld, mező, út, nyom, ház stb., vö. magyar *után*), valamint a források között szerepelnek még az (4) ún. „absztrakt téri elnevezések” (hely, hosszúság, irány stb., vö. magyar *köz* > *között*). Az adatok alapján megállapítható, hogy a testrésznévi eredetű helyjelölők általában statikus jellegűek, de ezzel ellentétes példa is előfordul: egyes nyelvekben megfigyelhető, hogy a 'szem'

jelentésű szóból 'valami felé, valami irányába' típusú allatív jelölő vált, vagy a 'kéz' elnevezése grammatikalizálódott ablatív viszonyjelölővé. (Svorou 1994: 78)

Mindezek után tekintsük át, hogy a deiktikus orientáció⁴ főbb területeit, a FENT, LENT, ELÖL, HÁTUL, MELLETT és BENT⁵ régióit az általuk vizsgált nyelvek miképpen nevezték el!

FENT: A FENT fogalmának elnevezése a legtöbb nyelvben testrésznévi eredetű, és ezen belül is általában a 'fej' szóból alakult ki. További testrésznevek, amelyek a helyjelölő nyelvi elemek forrásul szolgáltak: 'arc', 'váll', 'haj', 'homlok', 'hát'.

A 'hát' kapcsán szólnunk kell arról, hogy a nyelvek térjelölő kifejezései nem csak az antropomorf modellt, hanem a zoomorfikusat is követhetik (l. 2.1.). Az állati testet alapul véve a 'hát' a FENT, a 'fej' az ELÖL, a 'farok' vagy 'far' pedig a HÁTUL fogalmához kapcsolódik. A vizsgálatok szerint nincs olyan nyelv, amely téri kifejezéseiben csupán a zoomorfikus modellt használná fel, az antropomorf minta mindenütt általánosabb.

LENT: Heine szerint egyedül a LENT területéhez kapcsolódó helyjelölők esetében nem nagyobb a testrésznévi eredetű típusok aránya. A fogalmi források e területnél gyakran az ún. téri modellhez kapcsolódnak, jellemzően 'föld', 'talaj' alapjelentésűek. Svorou adatai alapján azonban ez a terület is elsősorban a testrésznévi mintát követi. A testrésznévi eredetű terminusok esetében forrásul a 'fenék', 'far', 'láb', 'csípő' jelentésű szavak szolgálnak.

ELÖL: Az ELÖL jelölésére alapvetően az 'arc' és a 'szem' jelentésű testrésznevek szerepelnek, de ezen kívül előfordult még a 'mell', 'homlok', 'száj', 'fej' és 'has' is.

HÁTUL: A HÁTUL esetében gyakorlatilag univerzális a 'hát' testrésznév használata (Óceánia nyelveinél 95%-os), de forrásként – vélhetően a zoomorf mintát alkalmazva – előfordul még a 'fenék', 'far', 'ágyék', 'anus' is.

⁴ A téri tájékozódás során megkülönböztetjük az abszolút (kardinális) és relatív (deiktikus) orientációt. Az előzőnél a megfigyelő pozíciója irreleváns (például az égtájak szerinti tájolás), a relatív keretben pedig a viszonyítás mindig valaminek képest történik. A viszonyítási alap többnyire a beszélő. A testrésznévi eredetű spatiális grammatikai morféma érthető módon a deiktikus orientációhoz kapcsolódnak.

⁵ A főbb referenciális területek eltérőek Heine és Svorou tanulmányában: Heine nem említi a MELLETT régiót, Svorounál pedig a fentiekén kívül egyéb területek is szerepelnek (KÖZÖTT, SZÉLÉN, FELÉ, ÁT stb.). Az írásomban vizsgált 6 kategória az emberi test kanonikus felfogásából következő legáltalánosabb relatív területek.

MELLETT: Az ide sorolandó térjelölő morfémák testrésznévi forrásai az 'oldal', 'borda', 'has', 'szív', 'fül'.

BENT: Fogalmi forrásként szerepelnek a 'has', 'tenyér', 'fog', 'szív', 'máj', 'bél', 'száj', 'nyak', valamint 'vér' jelentésű testrésznevek.

2.3. A manysi nyelv testrésznévi eredetű helyjelölő morfémái

A manysiban az alábbi testrésznevekből keletkeztek térviszonyt jelölő határozószavak és névutók: *puŋk* 'fej', *sis* 'hát', *sim* 'szív' (Sipőcz 2003).

A *É puŋk ~ poŋk*, Ny *poŋk ~ päŋk*, *poŋk*, K *päŋk*, D *poŋ*⁶ 'fej' a FENT fogalmának jelölésére szolgál, és esetragok felvételével az irányhármasság jelölésére is alkalmas. Helyjelölő szerepű névutói használata elsősorban a folklórszövegekben jelentkezik, az újabb manysi szövegekre nem jellemző. Vö.:

Ny *wāŋkhä päŋknə* 'a gödör fölé' [gödör fej – LAT] (WW 481)

D *vəŋəl-pəŋt tōjt pätim əl* 'a fatuskó fölött hó van' [fatuskó fej – LOC]

(VNGY IV. 402)

A leginkább grammatikalizálódott, igekötőként is használatos, helyjelölő szerepű testrésznév a 'hát' jelentésű *É sis*, Ny *šiš ~ šjš*, K *səs*, D *šiš*, vö.:

Ny *kwäl šišne minən!* 'Menj a ház mögé!' [ház hát – LAT] (WW 552)

É aŋt-näləm sisin kwol sisəmnəl ti visləm 'szarunyilatam mögös házam mögül im elővettem' [ház hát – PxSG1 – ABL]

(VNGY II.178)

A szó helyjelölőként mind a folklórszövegekben, mind az újabb feljegyzésekben gyakori, a HÁTUL referenciális területének az egyik legáltalánosabb jelölője a *juji-pält* 'hátsó, mögött' mellett, továbbá igekötői szerepben is állhat: *sjsj minuŋkwe* 'elmenni', *sjsj totiylaluŋkwe* 'elvinni' (Rombandeeva–Kuzakova 1982: 115). Igekötőként eredeti helyjelölő szerepétől eltávolodva akár perfektiváló funkciót is betölthet.

A BENT területének testrésznévi eredetű jelölője a 'szív, belső rész, középső rész' (egyes nyelvjárásokban még 'gyomor') jelentésű *É sim*, Ny *šim*, K *səm*, D *šām ~ šəm*. Vö.:

⁶ A manysi nyelvjárásokat az égtájak szerint tagolják: *É* (északi manysi), *Ny* (nyugati manysi), *K* (keleti manysi), *D* (déli manysi). A nyelvjárás megjelölése nélküli manysi adatok az északi nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelvből vannak.

É *māχmanā ās-simtā nalēm χūltχinte 'it* 'népe az Ob közepén lent himbálódzik'
 [Ob szív – LOC] (VNGY II. 213)

É *luwəη kārtā simānəl* 'lovass udvara közepéből'
 [udvar – PxSG3 szív – PxSG3 – ABL] (VNGY II. 325)

A *sim* helyjelölő használata főképpen a folklórszövegekben jelentkezik, a köznyelvben azonban általánosabb e terület megnevezésére a szintén főnévi eredetű *kiwər* névutó (<'belső rész, a belseje valaminek').

A manysi adatokat a korábban ismertetett tipológiai jellegű megállapításokkal összevetve azt látjuk, hogy a fogalmi forrásként felhasznált testrésznevek körét illetően a manysi sem tér el a más nyelvekben szokásos mintáktól: a 'fej' és a 'hát' a tipológiai vizsgálatokban is legelterjedtebbek a FENT és HÁTUL jelölésére, továbbá a 'szív' is szerepel más nyelvekben is a BENT területének lehetséges megnevezéseként.

2.4. A forrás → cél viszony a testrésznevek grammatikalizációjában

E fejezet zárásaként még arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy meghatározható-e egyértelműen azon testrészneveknek a köre, melyekből térjelölők grammatikalizálódnak. E kérdés általánosabb nézőpontból is feltehető: a grammatikalizációs folyamatokról szerzett egyre szélesebb körű ismereteink lehetővé teszik-e, hogy minden grammatikai kategória nem grammatikai forrása kikövetkeztethetővé és meghatározhatóvá váljon? Univerzálisnak tekinthető-e a forrás–cél viszony? (Vö. Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 155.)

Hogy az emberi testnek mely részei jelenthetnek viszonyítási alapot a térbeli tájékozódáshoz, többnyire logikusan következik a test felépítéséből és természetes helyzetéből. Ezért tapasztaljuk azt, hogy számos nyelvben ugyanazok a testrésznevek vesznek részt a térjelölő nyelvi elemeket eredményező grammatikalizációs folyamatokban. A nyelvekben azonban lehetnek eltérések az általános tendenciáktól, és ellent kell mondanunk Heine alábbi – kérdésként megfogalmazott – megállapításának is: „What induces people worldwide to decide that a body-part like face, rather than navel or kneecap, provides the favorite model for developing expressions for the spatial concept 'front'? And why not the body-part nose? Why, in fact, is the nose notoriously ignored as a source for spatial orientation?” (Heine 1997: 47).

A Heine által említett példákat az uráli nyelvek részben cáfolják. A finnben az 'orr' 'szemben' jelentésű határozószóvá adverbializálódott (*nenäkkäin* 'szemben' <*nenä* 'orr'), és általánosan is jellemző a finre, hogy a testrésznevek jelentős százaléka szerepel helyjelölő szóként (Jaakola 1997; Suoniemi-Taipale 1996). A manysi népköltési szövegekben a térdet jelölő testrésznév is tölthet be spatiális funkciót, vö.: *É am sānsēmne jūw tūlālŋ, am pältēmne tī tūlālŋ!* 'az én térdemre (azaz: hozzám) hozd haza,

én hozzám hozd el ide’ [térd – PxSG1 – LAT] (VNGY IV.7). E példák azonban további problémát vetnek fel: a grammatikalizálódott testrésznév fogalmának egyértelmű meghatározása nem egyszerű. A nyelvekben alkalmi használatban a testrésznevek jelentős hányada szerepelhet térbeli helyzetek megnevezéseként, vö. *itt lohol a sarkamban / nyakamban; olyan közel hajol, szinte az ember szájában van; a város szívében; a hegy gyomrában* stb. A felsorolt példákban egyértelműen helyviszonyok szerepelnek (valami mögött, előtt, valamiben), ennek ellenére e testrészneveket nem tekintjük helyhatározószavaknak, névutóknak, térjelölő használatuk meglehetősen kötött, idiomatikus. A grammatikalizálódás egyik kritériumának tekinthetjük tehát a lexikális kötöttség hiányát, mellyel együtt jár az adott nyelvi elem produktivitásának növekedése. Mindehhez kapcsolhatjuk a grammatikalizáció általános szakirodalmának további kritériumait: a folyamatot jellemzi a lexéma szemantikai tartalmának gyengülése és absztrahálódása. A finnugor nyelvek esetében további szempontot jelenthet az irányhármasságban való részvétel (vö. *szemben – szembe – szemből*, finn *päällä – päälle – päältä* ’felett – felé – felől’ < *pää* ’fej’). Ha az előbbi magyar példákat tekintjük újra, azt tapasztaljuk, hogy az ilyen típusú, helyjelölő szerepű testrésznevek esetraghasználatára is meglehetősen kötött, egyes irányjelölő szuffixumokkal kevésbé természetesek, vö.: (?) *Ne gyere a sarkamba!* [közel hozzám]; **Gyere ki a sarkamból!* Jelezheti a grammatikalizálódás erősebb fokát, ha egy testrésznév a helyjelölő funkció mellett más, absztraktabb viszonyok kifejezésére is alkalmas, hiszen az absztraktabb szerepet (például idő- vagy oksági viszony) meg kell előznie a konkrétabb, helyjelölő szerepnek, vö. *a házzal szemben – ezzel az érvel szemben*, vö. még: finn *päästää* ’múltán’ < *pää* ’fej’, észt *käsil* ’idején, alatt’ < *käsi* ’kéz’ stb.

Egyértelmű szabályt azonban nem állíthatunk fel, mely megmondaná, hogy mely testrésznevek tekinthetők már „grammatikalizálódottaknak”, és azt sem határozhatjuk meg előre, hogy egyes nyelvekben pontosan mely testrésznevek grammatikalizálódása következhet be.

3. A testrésznevek szerepe az érzelmek nyelvi kifejezésében

Minden nyelv emocionális szókészletében jelentős szerepet játszik az emberi test és annak részei: ha bánkódunk, akkor *fáj a szívünk*, ha valamire vágyódunk, akkor *epekedünk valami után*. További példák más nyelvekből: angol *lose heart, take heart, out of heart, gut feeling*, orosz *cepдyce бoлyм* ’fáj a szíve’ (tkp. szomorú, bánatos), finn *sydänsuru* ’szívfájdalom, szomorúság’ < *sydän* ’szív’, *suru* ’szomorúság’, *olla sydämässään* ’haragszik’ („szívében van”), *sapekas* ’mérgező’ < *sappi* ’epe’, mordvin *s’el’me s’avadoms* ’irigykedik’ („szeme sóvárog”), udmurt *сюлэм чепыля* ’nyugtalanodik’ („a szív csipked”), *köм куректэ* ’bánatos’ („fáj a hasa”), hanti *самлы мухаллы* ’gonosz’ („szív nélküli, máj nélküli”).

Azt látjuk tehát, hogy érzéseinket valamilyen módon egy-egy testrésznkhöz kapcsoljuk, azokat testünkbe vetítve látatjuk. Ennek voltaképpen több oka is van: összefügg az emberi nyelv általános emberközpontú és testközpontú jellegével, továbbá kapcsolatban van az érzelmek fiziológiai vonatkozásaival, valamint történeti, kulturális szempontok is befolyásolhatják. Az emberi nyelv antropocentrikus és antropomorf jellege szókészletünk több területén is érvényesül. Az *'embodiment'* („megtestesülés”) fogalma és jelensége, mely a kognitív tudományok egyik központi terminusává vált, voltaképpen azt fejezi ki, hogy a világ kognitív megismerésében az emberi test kiemelkedő szerepet játszik. Más megközelítésben – továbbra is a kognitív nyelvészet keretein belül – azt látjuk, hogy bizonyos absztrakt fogalmakkal kapcsolatban (ilyen például a TÉR, IDŐ, GONDOLKODÁS, és ilyen az ÉRZELEM is) az emberi gondolkodás korlátozott, és csak a már ismert, konkrét dolgokkal összefüggésben tud értelmezni, és ez a konkrét dolog sok esetben éppen testi valónk. A kognitív metaforaelmélet ún. fogalmi metaforái tulajdonképpen így keletkeznek, áthatják az emberi gondolkodást és nyelvhasználatot. E metaforaelmélet keretében számos kutatás irányult az érzelmi szókészlet metaforikus jellegére, és mutatta ki, hogy az ezen a területen megnyilvánuló nagyfokú univerzalitás alapja éppen az emberi test és az emberi fiziológiai folyamatok (vö. Kövecses 1998, 2000).

Az érzelmek fizikai érzetekhez kapcsolódnak: ha aggódunk fájhat/összeszorulhat a gyomrunk, ha dühösek vagyunk, szívünk kalapál, pulzusunk szaporább lesz, felmegy a vérnyomásunk, elvörösödünk, ha idegesek vagyunk, akkor a torkunkban érzünk valami görcsöt, ha félünk, mellkasunk elszorul, elakad a lélegzetünk stb. Logikusan feltételezhetjük, hogy ezek a fiziológiai reakciók, miképpen az emberi test működése általában, univerzálisak. (Kutatások is megerősítik, hogy például a düh egyforma testi reakciókat vált ki eltérő népeknél, vö. Levenson et al. 1992.) Mindez alapot szolgáltat ahhoz, hogy egyes érzelmek adott testrészekhez kötődjenek. Mégis azt tapasztaljuk, hogy különféle nyelvekben többé-kevésbé azonos érzelmek „helye” más-más testrészekben van (vö.: SZOMORÚSÁG szív, gyomor, MÉREG: epe, szív, vér), vagy akár egy nyelven belül is ugyanazt a testrészt különféle érzelmekhez kapcsoljuk (vö.: epe: BÁNAT, VÁGYÓDÁS (magyar), MÉREG (finn), BÁTORSÁG (kínai, vö. Ning Yu 2002: 350)). Ez nem meglepő, hisz egy-egy érzelem több testi folyamatot is kiválthat, és ezáltal eltérő konceptualizálódás mehet végbe egyes nyelvekben. Továbbá bizonyos érzelmek kifejezése esetében „fiziológiailag” nem is tudjuk megindokolni, hogy miért éppen az adott testrészhöz kapcsolja azt a nyelv (például bátorság, irigység – epe).

Több tanulmány is utal rá, hogy az érzelmek testrésznévi alapú konceptualizálódását kulturális, spirituális és népi gyógyászati tradíciók is alakíthatják. A kutatások szerint például a kínaiban és az európai nyelvekben a szív szerepe eltér az emóciók kifejezésében. Míg az európai nyelvekben világosan elkülönül egymástól a szív mint az érzelmek középpontja, valamint az agy/fej mint az értelem „helye”, a kínaiban mindkét

funkciót a szív birtokolja. Az európai felfogás alapvetően a felvilágosodáskori racionalizmusban gyökerezik, a kínai jelenség összhangban van az ősi kínai filozófiával és tradicionális orvoslással, melyek a szívet tartották a gondolkodás és az érzések helyének (vö. Ning Yu 2002). A mongolban vagy a türkménben például a májban lokalizálódik számos érzélem, összhangban azzal a régi felfogással, amely a májat tartotta az élet központi szervének (Rákos 2012).

3.1. Mely testrészek fejezik ki az érzelmeket?

A testrészneveken alapuló emocionális kifejezések tartalmaznak külső és belső testrészneveket is. Általános jelenség, hogy az érzelmek nyelvi megformálásában a belső testrészneveknek van nagyobb szerepük, de előfordulnak a nyelvekben külső testrészek elnevezései is, ezek a kifejezések azonban más típusúak. A külső testrészneveken alapulók többnyire metonimikusak, azaz az érzellemmel együtt járó, látható testi hatás fejezi ki magát az érzelmet. Vö.: magyar *megorrol*, *felhúzza az orrát* HARAG, *kidülleszti a mellét* BÜSZKESÉG, *elkerekedik a szeme* CSODÁLKOZÁS, *nyakas* MAKACSSÁG, udmurt *ныдбераз үөтэм* 'sarkát érint' SÉRELEM, FÁJDALOM, *суй-ныд лутүүськы* 'kar-láb nem emelkedik' ROSSZ KEDV, manysi *šaytam kūtəl*, *šaytam layləl* 'örvendő kézzel, örvendő lábbal' ÖRÖM. Ezzel szemben a belső testrészneveken alapulók alapvetően metaforikusak, még ha az adott testrészhez kapcsolódó fiziológiai hatások egyes esetben megfigyelhetők is.

3.1.1. A szív és az elme kettőssége

Az európai nyelvekben az érzelmek nyelvi megformálása egyértelmű szívközpontúságot mutat, ez egyrészt megnyilvánul abban, hogy a legalapvetőbb érzelmeink a szívhez kapcsolódnak, másrészt pedig abban, hogy a szív egyszerre többféle érzélem helye is, míg más testrészekhez többnyire csak egy-egy érzélem kötődik. A szív mint az érzelmek központja tehát meglehetősen általános jelenség, de korántsem univerzális. Az ausztrónéz tsou nyelvben például a *koyu* 'fül' játszik ilyen központi szerepet az érzelmi kifejezésekben (Huang 2002), de több nyelvben is megfigyelhető a máj prioritása, vagy akár a gyomor, a has vagy a belek kitüntetett szerepe az emberi érzelmek nyelvi „elhelyezésében” (Sipőcz 2006: 121).

A manysi nyelvben a *sim* 'szív' világosan központi szerepet játszik az érzelmek kifejezésében. Az érzelmek közül a *sim* a SZERETET, SZERELEM, BOLDOGSÁG, BÁTORSÁG, FÁJDALOM, MÉREG, HARAG, DÜH, CSODÁLKOZÁS kifejezésére szolgálhat. Nézzünk rá néhány példát:

siməmnə ti patsən 'belédszerettem' (szívembe jutottál) (VNGY IV: 66)

päil-päñk šiməñ khum Tōma 'A falu feje, bátor (szíves) férfi Tóma'

(VNGY III: 480)

sim χῠή ὀήσεω, χῠοτ τα ροχτσῠω 'szívünk (vala)hogy van, úgy megijedtünk'
(Kálmán 1976: 50)

siməη nē siməm sarγunkw' pats, siməη nē siməm kvossunkw' patwəs 'szívvel
való nőnek szívem sajogni kezdett, szívvel való nőnek szívem égni kezdett'
(VNGY IV: 75)

simiñ χumitän jol voškäsawəs 'Dühös (szíves) embere a földhöz csapta.'
(VNGY IV: 173)

Hasonló funkcióban, de lényegesen ritkábban, előfordul a testnek szintén a legbelsejét jelölő *kakr* ~ *kaxər* 'kebel, bendő, has, méh; érzelem, düh, vágy' és a *mājt* 'máj' is, gyakran a *sim* 'szív'-vel együtt paralel szekezetben. Vö.:

Siməmnə ti patsən, kaxrəmnə ti patsən 'szívembe jutottál, keblembembe jutottál' =
'belédszerettem' (VNGY IV: 66)

Simən rāwtal lūl lātəη, mājtən rāwtal lūl lātəη 'szívbe nem fogadható
(= „fájdalmat okozó”) csúnya beszéd, májba nem fogadható
(= „fájdalmat okozó”) csúnya beszéd' (VNGY III:504)

Úgy tűnik, hogy a manysiban nem érvényesül a nyugat-európai nyelvekre jellemző szív és elme kettőssége, az érzelmek és a gondolkodás szétválása. Az elme nem csupán a gondolatoknak, hanem a szívhez hasonlóan az érzelmeknek is fontos helye a manysi nyelvben. A legáltalánosabban ebben a szerepben előforduló lexéma a *nomt* 'elme, ész, okosság, gondolat, vágy'. Az alábbi adatokban a *nomt* egyértelműen az észbeli képességgel áll kapcsolatban:

añ nāmtəl χańštawən! 'Most megtanítanak ésszel gondolkozni!
(„Most gondolattal/ésszel tanítalak.”) (VNGY IV: 55)

naη vārmēli' nāmtəη χum 'te igen okos ember vagy' (VNGY IV: 333)

Az érzelmi állapothoz kapcsolódó kifejezésekben a *nomt* a *sim*-hez hasonlóan hordozhat pozitív és negatív érzelmeket: TETSZÉS, SZERETET, SZERELEM, VÁGYAKOZÁS, LELKI FÁJDALOM, SAJNÁLKOZÁS. Vö.:

amki nāmtəm patəm jāməs jurτ χāntsəm 'Megtaláltam azt a jó társam, aki nekem
tetszik' („Gondolatomba jutott jó társam megtaláltam.”) (VNGY III: 61)

am naη nūpəln nomtəm ōli 'Utánad vágyakozom' („Gondolatom feléd van.”)
(WV II: 102)

nāmtəm χulīlāləm, ti tārətālāsləm 'mecsajnáltam, és elbocsátottam'
(„gondolatom felbukkant, és eleresztettem”) (VNGY II: 187)

Meglehetősen általános a *nomt* a BOSSZÚSÁG, DÜH, MÉREG, HARAG kifejezésére, ebben az esetben 'mérges, rossz' jelentésű jelzöt kap:

lawiñ nāmtəmtəl nalu kwoss tārmate'im 'dühösen (dühös gondolatommal)
amint lefelé szököm' (VNGY III: 467)

A nyelvi adatok alapján nem állíthatjuk, hogy a manysik felfogásában a *nomt* a fejben / agyban helyezkedne el, miképpen például a magyar vagy általában a nyugati kultúrkör felfogásában. Mint láttuk, a lexémának az emóciók kifejezésében játszott szerepe nagy hasonlóságot mutat a szív szerepkörével. Az alábbi metaforák egyértelműen a szívhez lokalizálják a gondolatot:

kantiñ nāmt ta ta visəm. siməm joli pālne nāñk-jiw vortij sol ta
pēlxatiləs. 'haragos gondolatát viszem. Szívem alá mint vörös fenyőfából
való kemény ék, úgy fúródott be' (VNGY III: 445)

nan jotn ōlne nomt siməm ōñši 'a szívem veled van'
(„a szívemnek veled való gondolata van”) (Kálmán 1976:150)

4. Összegzés

Írásomban a testrésznevek vizsgálati lehetőségeinek csak részterületeit érintettem. Céлом annak bemutatása volt, hogy bár – sok más szómezőhöz hasonlóan – a testrésznevek is a nyelvi sokféleség, különbözőség tipikus példái, a diverzitás mögött gyakran univerzális jegyek húzódnak meg. Választhatunk bármilyen részterületet, bármilyen elméleti keretet, az univerzalitás ott rejlik a felszíni sokféleségben.

Hivatkozások

- Andersen, Elaine S. 1978. Lexical Universals of Body-Part Terminology. In J. H. Greenberg (szerk.) *Universals of Human Languages*. Vol. 3. Stanford. 335–369.
- Brown, Cecil H. 2013a. Hand and Arm. In Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
<http://wals.info/chapter/129>. (2015-09-06.)
- Brown, Cecil H. 2013b. Finger and Hand. In Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
<http://wals.info/chapter/130>. (2015-09-06.)
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. New York – Oxford: Oxford University Press.

- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991. From Cognition to Grammar. Evidence from African Languages. In Elizabeth Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam – New York: John Benjamins Publishing Company. 149–187.
- Huang, Shuanfan 2002. Tsou is different: A cognitive perspective on language. *Emotion and Body. Cognitive Linguistics* **13/2**:167–186.
- Jaakola, Minna 1997. Genetiivin kanssa esiintyvien adpositioiden kieliopillistumisesta. In Tapani Lehtinen – Lea Laitinen (szerk.) *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta. Kieli 12*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Kálmán, Béla 1976. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koski, Mauno 1987. Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 1. – *Fennistica* **8**. Turku. 25–117.
- Koski, Mauno 1990: Kieltenvälisiä eroja leksikon rakenteissa. *CIFU-VII 3A*. Debrecen. 126–131.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest: Pólya Kiadó. 50–82.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion. Language, Culture and Body in Human Feeling*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Levenson, Robert W. – Paul Ekman – Karl Heider – Wallace V. Friesen 1992. Emotion and autonomic nervous system activity in the Minangkabau of West Sumatra. *Journal of Personality and Social Psychology* **62/6**:972–988.
- Liston, Jerry L. 1972. The semantic structure of body-part terms in Serbo-Croatian: I. The part-whole hierarchy. *Anthropological Linguistics* **14/8**:323–338.
- Ning Yu 2002. Body and Emotion: Body parts in Chinese expression of emotion. *Pragmatic & Cognition* **10/1–2**:341–365.
- Ojutkangas, Krista 2001. *Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Helsinki: SKS
- Rákos Attila 2012. Mire jók a testrészek. *Nyelv és Tudomány*.
<http://www.nyest.hu/hirek/mire-jok-a-testreszek?> (2015.09.05.)
- Rombandeeva, E. I. – Kuzakova E. A. [Ромбандеева Е. И. - Кузакова Е. А.] 1982. *Словарь мансийско-русский и русско-мансийский*. Ленинград.
- Sipőcz Katalin 2000. *Az uráli nyelvek testrészneveiről*. PhD értekezés. Szeged. [kézirat]
- Sipőcz Katalin 2003. Testrésznevek grammatikalizálódása a vogulban. In Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.) *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 363–371.

- Sipőcz Katalin 2006. A testrésznevek szerepe az érzelmek nyelvi kifejezésében a manysiban. *Folia Uralica Debreceniensisa* 13. Debrecen. 117–129.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. LSFU XII. Helsinki. 1955–1978.
- Suoniemi-Taipale, Inga 1996. Ruumis – hahmottamisen lähtökohta. Ruumiinosannimeen perustuvat partikkelit. *CIFU-VIII* V. Jyväskylä. 198–203.
- Svorou, Soteria 1994. *The grammar of space*. (Typological Studies in Language 25.) Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- TESZ = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VNGY = Munkácsi Bernát 1892–1921. *Vogul Népköltési Gyűjtemény* I–IV. Budapest: MTA.
- Wilkins, David P. 1996. Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates. In Mark Durie – Malcolm Ross (szerk.) *The Comparative Method Reviewed*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- WW = Bernát Munkácsi – Béla Kálmán 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

